

САЙРАМ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ М. Е. МАССОННЫҢ ЕҢБЕГІ

1925 ж. жазында М. Е. Массон «Музей ісі, табиғат, өнер туындылары мен көне ескерткіш-терді қорғау жөніндегі Ортаазиялық комитеттің» тапсыруымен Шымкенттік өлкетану музейін ұйымдастыру мақсатымен Шымкентте болады. Осы сапарда В. В. Бартольдтың ұсынысымен Сайрам қалашығы мен ондағы сәулет өнері туын-дыларын зерттеді. Зерттеуші шымкенттік мұғалім И. К. Шпотамен бірге екі мәрте Сайрам елді мекенінде болып, оның тарихи жәдігерлерімен танысты. Ғалым көне қалашық орнында 4 күндей болып көрген-білгенін, ғылыми әдебиеттегі материалдарды қорытқан 1928 ж. «Ескі Сайрам» атты 20 беттік мақала жария етті [Массон,

1928]. Онда бірнеше фотосуреттер, ескі қала бөліктері түсірілген сызбалар берілген, бұл еңбек қазіргі уақытқа дейін байырғы Сайрам туралы жазыл-ған еңбектердің ең құндысы болып табылады. Сондықтан осы зерттеуде айтылған пікірлер мен мәліметтерді кейінгі зертеушілердің мәліметте-рімен салыстыра отырып қысқаша сипаттап өтуді қажет деп отырмыз.

Мақалада ғалым Сайрам туралы жазылған барлық дерлік хабарларды ескерген. М. Е. Массоннан бұрын бұл елдімекенде 1893 және 1894 жж. В. В. Бартольд [Бартольд, 1966, с. 11-115], ал 1923 ж. 2 апта бойы П. П. Иванов болып, Сайрам туралы

жигантергендерін жария еткен болатын [Иванов, 1923. С. 46-56; Иванов, 1927, с. 151-164]. М. Е. Массонның 1928 ж. мақаласында П. П. Ивановтың 1927 ж. мақаласы аталмайды. Осыған қарағанда 1928 ж. басылған М. Е. Массонның мақаласы 1927 ж. ертерек жазылып баспаға өткізілген. Онда «Заттық қалдықтарсыз жазбаша хабарларды тусінуге болмайды және кері-сінше» деген В. В. Бартольдтың мына сөзі эпи-граф ретінде алынған. Ал бұл сөз 1926 ж. № 1 «Музей ісі, табиғат, өнер туындылары мен көне ескерткіштерді қорғау жөніндегі Ортаазиялық комитетінің» Хабаршысында басылғанына қарағанда аталмыш зерттеу 1926–1927 жж. жазылып басуға берілген деген тұжырымға келеміз.

М. Е. Массон Сайрамның керуен жолдар тоғысқан жерде орналасқанын және кейінірек пайда болған Шымкентпен осы тұрғыдан бәсекелес екенін айтудан бастайды. Сонымен қатар ғалым мақаласында Сайрамның кейін пайда болған елді мекендермен салыстырғанда басты айырмашылығы – әулие жерлердің көптігі екенін атап өтеді. Сайрам тұрғындары мұны мақтанш ететінін, әулие жерлер арнайы қолжазбада – «рисоляда» сипатталып жазылғанын айтады. Бұл рисоляның мәтінін Ж. М. Тулибаева 2007 ж. орыс тілінде жария етті [Из «Трактата ...», 2007. С. 393-410]. Сайрамдағы кесенелердің ең көнесі деп жергілікті тұрғындар XI ғ. аяғы мен XII ғ. басында өмір сүрген Падшах Мәлік-баба немесе Мырәлі баба ескерткішін санайтынын айтады. М. Е. Массон аталған қыстақта болған кезде оның оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс қас беттерінің бұ-рыштары сақталған екен. Кесене 25x25x5 см күйдірген кірпіштен тұрғызылыпты. М. Е. Массон ескерткіш ерекшеліктеріне қарап жергілікті халықтың оны ХУ ғ. жатқызатынына қолдау білдіреді. Зерттеуші оның қалдықтарының жоспарын сызып алып өз зерттеуінде жария етті. 1926 ж. аталған кесене қалдықтары толығымен жойылып кетеді де тарих үшін Мырәлі баба ескерткішінің пошымы жөніндегі графикалық мәліметтер тек М. Е. Массон сызған сызбада ғана сақталды. Қа-зіргі кабір үстіндегі құрылыс жоғарыда аталған мезгілден кейін салынған және оның байырғы сәулет өнеріне қатысы жоқ.

Сайрамдағы әулиелер қатарында «сайрамдық» немесе «исфиджабтық» деген тіркестерге қарағанда, деп жазады М. Е. Массон, осы елді мекен тұрғындары да діндарлық жолда болғанын көрсетеді. Зерттеуші Сайрамда Қожа Ахмет Ясауидің ту-

ысқандарының бейіттері барын, олардың ішінде Сайрамнан Манкентке баратын жолда әкесі Ибрахим ата күмбезі, Сайрам елді мекенінің ортасында орналасқан шешесі Қарашаш ана кесенесі барын жазады. Аталған ескерткіштерді 1994 ж. жарық көрген «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Оңтүстік Қазақстан облысы» атты энциклопедиялық басылымда Н. Н. Мухамедиева сипаттап жазды [Мухамедиева, 1994. С. 204-206].

Бәлегардан мазаратында сұр түсті мәрмерден жасалған үш көктас бары айтылады. М.Е.Массон олардың барлығын оқып ажыратып, ең ескісі нѣжра бойынша 827 жылдың раджаб айының 26 күні (1424 ж. маусым айының 24 жұлдызы) дүние салған әмір Қасымның қызына арналғанын жазады. Қалған екі тас ХҮІІ ғ. жататынын анықтайды. Кесене ішіндегі, арабша жазуға толы тас тақтайды ХІІ–ХІІІ ғғ. жатқызады. М. Е. Массон кесене құрылысы орыстар өлкені жаулап алған соң салынғандықтан тарихи құндылығы шамалы деп санап оған назар аудармаған. Алайда осы құрылыс туралы ана тілімізде алғашқылардың бірі болып жазған Д. Досжанов оның ішкі қабырғаларында жылқылардың суреті са-лынғанын көрсетеді [Досжанов, 1967, 73-б.]. Сайрамда бірнеше күн ғана тұрақтаған М. Е. Массон оларды аңғармай қалған болса керек. Алайда соңғы құрылыстың салынған уақыты жөніндегі М. Е. Массон айтқандарын кейінгі зерттеушілер басшылыққа алуы тиіс. Осы тұрғыдан кесенені кейбір зерттеушілердің ХҮІ–ХҮІІ ғасырларға жатқызуы дәлелсіз [Ходжаев, 1960, 8-9 бб.]. Кесененің сымбатының ерекшеліктерін Ю. А. Ел-гин талдады [Ел-гин, 1995. С. 118-124]. Кесененің ішкі жағындағы сылақта арабша жазулар болғаны және оны З.Жандарбектің оқығаны белгілі болды [Қожа, 2008].

М. Е. Массон Сайрам елді мекенінде пайғамбарларға байланысты киелі орындардың барын көрсетеді. Мысалы, Иош пайғамбардың кесенесі мен Иса пайғамбардың шешесі Мариам бибі мазары сипатталады. Соңғы құрылыстың орыстар өлкені жаулап алған соң орыс үкіметінің қаражатына салынғаны, соған қарамастан оның төбе-сіндегі күмбездің бұзылып ойылғаны айтылады. Бұл құрылысты кейінгі зерттеушілер тіпті атамайды да. М. Е. Массон Қызыр пайғамбар мешітінің жаңадан салынғанын, ескі құрылыстан жер асты «шілдеhana» сақталғанын, осы мешітте Түлкібас-тан алынған тас ұстын барын жазады. Ғалым жер асты құрылысты

сипаттап кетеді.

Қыстақтың жұма мешіті Ыдырыс-пайғамбар деген атпен белгілі екенін және жергілікті тұрғындардың Ыдырыс-пайғамбарды Сайрамның негізін қалаған деп есептейтіні айтылады. Осы мешітте тұрған тас ұстын М. Е. Массонның ерекше назарында болды. Оның Сайрамға баруының бір себебі осы ұстын еді. Мешіттегі ұстын жөнінде бұрын Сайрамда болған саяхатшылар мен зерт-теушілер әртүрлі пікір айтқан, бұл ескерткішті тіпті байырғы славяндық деп санайтын да пікір болған. Сондықтан М. Е. Массон аталған мешіт-тегі ұстынды жан-жақты сипаттайды. Тас ұстындағы жазуларды ажыратып, оның араб әріпте-рімен Қуфи үлгісінде жазылғанын, онда ислам дінінің белгілі бір формулалары жазылғанын анықтап көрсетеді. Ұстынды IX–X ғғ. жатқызуға болатыны айтылады. М. Е. Массон көзімен көрген оқиғасы – бала таппаған қазақ келіншегінің осы тас ұстынды құшақтап екі айналып, маңдайы тигізіп қастерлегені, тәу еткені осы мақалада көрсетіледі. Ыдырыс мешітінде ұстыннан басқа арабша жазуы бар тас ақырдың бөлігі кездеседі. Ұқсас жазуы бар тас тақтай бөліктері Қарашаш ана мен Құлтул мазарында бары айтылады. Бұл тастар туралы бұрын-соңды бірде бір зерттеуші жазбаған. Ал тас ұстынның осы мақалада берілген фотосуреті Қазақстан тарихына байланысты кітаптарда қайта басылып келеді. Қазір оның Сайрам музейі алдына көшіріліп, цемент құрсауында тұрғаны баспасөз бетінде жазылуда [Қожа, 2008].

М. Е. Массонның байырғы қала қалдықтарының жалпы сипаттамасы да құнды. Ғалымның айтуынша, қалашықтың орталығы жоспарда шеткі бұрыштары дөңгелене келген төртбұрышты. Қала суды шығыс жақтан істелінген арық арқылы алып отырған. Жалпы қалашық ауданы 28 га, оның аумағы, қақпалардың орналасуын шахристанға баламалауға болады деп санайды М. Е. Массон. Кейін қала қамалға айналады. Цитадель осы шахристанның бір бөлігінде немесе шахристанның бір бөлігін алып жатқан деп болжайды ғалым. Қаланың төрт қақпаның орнынан басқа ешнәрсе сақталмаған. Батыс қақпа Шымкент дарбаза деп аталған. Одан алыс емес жерде сыртқа толық шығып тұрған мұнара байқалады. Қаланың солтүстік қақпасы Белдарбаза деп аталған. Ал шығыс қақпа – Қарамурат, оңтүстік қақпа – Базар деген атпен белгілі болыпты. Шымкент қақпасынан батысқа қарай бір

шұңқырды тазалаған М. Е. Массон оның ішінен жануарлардың сүйегі, әйнектің сынығы және екі шырақ табылғанын көрсетеді. Сайрамнан табылған Шымкент музейінде не мақсатта пайдаланылғаны белгісіз бір зат мақалада сипатталады, оның реставрациясын М. Е. Массонның өзі жасаған.

М. Е. Массон Испиджаб пен Сайрам жөніндегі сол кездегі барлық жазба деректерді ескеріп ондағы мәліметтерді байырғы қалдықтармен салыстыру жүргізеді. Ол ең алдымен жазба деректерде аталатын рабадты қоршаған қабырғаны іздейді. Сырттан келген бір қазақ оған Сайрамсудың сол жағында үйме жал барын айтады. Ол қалашықтан 3,5 км қашықтықта қаланың бірінші сыртқы қабырғасының қалдығын тауып сызбасын жасайды. Осы бағытта жүре отырып екінші сыртқы қабырғасы Ботбай ауылының айналасынан табылады. Бұл қабырғасы бойында М. Е. Массон екі мұнара іздерін сипаттап кетеді. Екінші қабырға Сайрам орталығынан 7,5 км, ал бірінші рабад қабырғасынан 5,5 км қашықтықта жатқанын анықтайды.

Өзінің зерттеп, бақылаған мәліметтері арқылы және жазба деректердегі келтірген фактілерді салыстыра отырып М. Е. Массон мынандай қорытындыға келген. Сайрамды байырғы Испиджаб деп дәл есептеуге күмән бар. Осыған байланысты М. Е. Массон: «Бұл мәселені шешуде әлі де әдебиет деректерді сын көзбен қарап, Сайрамды жан-жақты зерттеу керектігін айта келіп, Сайрамның ескі Испиджаб болмауы мүмкін деген ойға келеді». Сайрам ескерткіштерімен айналысып жүрген Б. Байтанаев Сайрам байырғы Испиджаб екеніне сенімді екенін атап өткен [Байтанаев, 2003, с. 37]. Алайда қалашық орталығында жүргізілген қазба жұмыстары X ғ. ертерек мәдени қа-баттар табылмағанын көрсетіп [Байтанаев, 2008] Сайрамның бұрынғы Испиджаб екеніне күмән туғызуда. Сондықтан М. Е. Массонның бұрынғы тұжырымы әлі де күшінде деуге негіз бар. М. Е. Массонның мақаласындағы мәліметтер әзірге дейін құндылығын жоғалтпаған. Сайрамның М. Е. Массон жасаған сызбалары әлі де Сайрам жөніндегі мақалалар мен кітаптарда жарияланып келеді. Сайрамдағы сәулет өнері ескерткіштерінің барлығында М. Е. Массонның зерттеуі келтіріліп келеді.

М. Е. Массонның еңбегі Сайрам ескерткіштерінің әлі де көп өзгеріске ұшырамай тұрғанда өз көзімен көріп жазылғандығымен құнды. М. Е. Массон жазып сипаттаған көптеген ескерткіштер

байырғы қалпынан айырылған. Соңғы кезде Сайрам ескерткіштері жөнінде баспасөз бетінде жарияланған мақалаға қарағанда: «...Ыбырайым ата кесенесі алдында тұратын тас құтыны шамамен XI–XII ғғ. дүниесін өз орнынан таба алмадық. Сол заттың болғанын естеріне түсірсе де оның қайда кеткенінен ешкім хабарсыз болып шықты. Қолды болған ба, ол қайда? Ол ортағасырлық тас ою өнерінің тамаша үлгісі болатын. Кесене есігі бірнеше мәрте бұзылып садақа ұрланыпты, ал 10 жылдай бұрын іштегі сейфті алу үшін имансыз ұрылардың ғимарат қабырғасын тесіп кіргенін естігенде жағамызды ұстадық. Осылай жалғаса берсе «атың шықпаса жер өрте» дегендей, Қожа Ахмет Ясауидің әкесінің кесене-сін құлатқан ел ретінде атымыз кем дегенде түркі әлеміне шықпасына кім кепіл. Осы жағдайларға қарап тарихи мұраға негізгі қауіп адамдардан келе ме деп ойлайсың.

Сайрамдағы Салық жожа, Қарашаш ана, басқа да кесенелер соңғы 10 жыл көлемінде өзгеріске ұшыраған. Бірінің төбесі ескерткішке үйлеспейтін қанылтырмен қапталса, бірінің қасбетіне қазіргі заманғы мәрмер тақтайша жапсырылған. Сайрамда белгілі ғалым М. Е. Массон көріп жазған көптеген дүниелерді іздеп таппайсың. Ескінің лебі, байырғы шебердің өнері азайып барады» [Қожа, 2008]. Міне, сондықтан М. Е. Массонның Сайрам ескерткіштерін зерттеудегі еңбегі ерекше бағалы болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТ

Бартольд В.В. Отчет о командировке в Среднюю Азию // Соч. М., 1966. Т. IV. С. 11-115.

Иванов П.П. Сайрам. Историко-археологический очерк // Сборник Туркестанского Восточного института в честь профессора А. Э. Шмидта. Ташкент, 1923. С. 46-56.

Иванов П.П. К вопросу об исторической топографии старого Сайрама // В. В. Бартольд – Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927. С. 1 51-164.

Массон М.Е. Старый Сайрам // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Вып. III. Ташкент, 1928. С. 23-42.

Досжанов Д. Құм жұтқан қалалар. Алматы: Қазақстан, 1967.

Ходжаев М. Сайрамдағы асыл мұралар // Білім және еңбек. 1980. №12. 8-9 бб.

Мухамедиева Н.Н. Исторический центр. Мавзолей Абдель-Азиз-Баб. Мавзолей Ибрагим-ата. Мавзолей Карашаш-ана. Мавзолей Ходжа Талига. Минарет Хызра Пайгамбар // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994. С. 204 -206.

Елгин Ю.А. Мавзолей Абдель-Азиз-баб (К историко-архитектурному анализу) // Атамұра. Шымкент, 1995. С. 118-124.

Байтанаев Б.А. Древний Испиджаб. Шымкент-Алматы, 2003.

Байтанаев Б.А. К вопросу о топографии и стратиграфии городища Сайрам // Изв. НАН РК. Сер. общественных наук. 2007. № 1.

Из «Трактата о святых Испиджаба» // История Казахстана в персидских источниках. Т. V. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. С. 393-410.

Қожа М. Сайрам ескерткіштері қандай күйде? // «Егемен Қазақстан», 2008 жыл, № 261-262, 26 тамыз.

Қожа М. Тарихи құндылықтар. Оған нақты қамқорлық қажет // «Дала мен қала», 2008 жыл, 18 қыркүйек.